

ΙΩΣΗΦ Ο 'ΡΩΓΩΝ ΚΑΙ ΚΟΖΥΛΗΣ ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

Γ Π Ο

Ἀρχιμ. ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ ΑΠ. ΒΙΤΑΛΗ

Πρωτοσυγκέλλου Ἱεροκήρυκος Ἱ. Μ. Νικοπόλεως

Προοίμιον.

1. Κατὰ τὴν, πάνυ ἀξίως καὶ λαμπρῶς, συνεορταζομένην, καθ' ἅπασαν τὴν ἐπικράτειαν, 150μφιετηρίδα ἀπὸ τῆς μεγάλης καὶ ἀξιόμνητου ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (1821-1971), μεταξὺ ἄλλων ἱστορικῶν γεγονότων, ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς περιφερείᾳ τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης, ἀξίῳ ἐορτασμοῦ καὶ ἐξάσσεως¹, εἶναι καὶ ἔκπαγλος μορφή τοῦ τῆς ἑλληνικῆς

---

1. Τὸ ὄλον «Χρονοδιάγραμμα ἐορτίων ἐκδηλώσεων κατὰ τὸ 1971 ἐν τῇ Ἱ. Μητροπόλει Νικοπόλεως ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως 1821», ὑποβληθὲν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. πρωτ. 310/24-2-1970 ἐγγράφου τῆς αὐτῆς Μ/λεως πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, παρ' ἧς καὶ ἐνεκρίθη, συμπεριλαμβανεῖ:

1) Τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας (7 Μαρτίου), Ἀρχιερατικῇ Θ. Λειτουργίᾳ καὶ Μνημόσυνον ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ἱ. Ναῷ Ἀγ. Χαραλάμπους Πρεβέζης, ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν αἰδίδιμων Ἐθναρχῶν Ἱεραρχῶν τῆς Ἐπαρχίας ταύτης καὶ ἀποκάλυψις Μουσώλειου αὐτῶν ἐν τῷ Κοιμητηρίῳ τῆς πόλεως, ἐν ᾧ θὰ διακομισθῶσι καὶ ἐναποτεθῶσι τὰ ἐξ αὐτῶν τῆδε ἀκαίεσε εὐρισκόμενα λείψανα.

2) Τῇ 21ῃ Μαρτίου, ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ, τέλεσις ἐπιμνημοσύνου Δεήσεως ἐν τῷ Ἱ. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου τοῦ φρουρίου Ῥωγῶν, ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ αἰδίδιμου Ἐπισκόπου Ῥωγῶν καὶ Κοζύλης Ἰωσήφ, τοῦ ἔθνομάρτυρος, καὶ ἀποκάλυψις τῆς ἐξωθι τοῦ καθολικοῦ ἐντοιχισθησομένης μαρμαρίνης πλακῶς πρὸς τιμὴν τοῦ ἡρωικοῦ τούτου Ἱεράρχου.

3) Τῇ 4ῃ Ἀπριλίου, ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ, Ἀρχιερατικῇ Θ. Λειτουργίᾳ καὶ Μνημόσυνον ἐν τῷ ἐν Πρεβέζῃ Μητροπολιτικῷ Ἱ. Ναῷ καὶ ἀποκάλυψις τῆς ἐξωτερικῶς αὐτοῦ ἐν περιόπτῳ θέσει ἐντοιχισμένης ἀναθηματικῆς στήλης «Κληρικῶν τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Νικοπόλεως εὐεργετησάντων τὴν Πατρίδα καὶ δι' αὐτὴν θυσιασθέντων».

4) Τῇ 11ῃ Ἀπριλίου, ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ τῶν Βαίων, ἀποκάλυψις ἐντοιχισθησομένης μαρμαρίνης πλακῶς εἰς περιόπτῳ θέσει ἐν τῇ ἱστορικῇ Ἱ. Μονῇ Ζαλόγγου, εἰς μνήμην τοῦ ἥρωος Ἀρχιμανδρίτου Γερασίου, τοῦ Ζαλογγίτου, ἀνατινάξαντος (1826) μετὰ τοῦ Ἰωσήφ Ῥωγῶν τὴν πυριτιδαποθήκην τοῦ Μεσολογγίου.

5) Τῇ 6ῃ Ἰουνίου, ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ τῆς Πεντηκοστῆς, Ἀρχιερατικῇ Θ. Λειτουργίᾳ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ἱ. Ν. Πρεβέζης, ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ γενναίου ἀρχιστρατήγου τῆς Ρούμελης καὶ εὐκλεοῦς τέκνου τῆς Πρεβέζης Ὀδυσσεῦς Ἀνδρούτσου, τοῦ θρυλικοῦ Ἠρώως εἰς τὸ «Χάνι» τῆς Γραβιάς, μαρτυρικῶς δὲ τελειωθέντος, τῇ 5ῃ Ἰουνίου

παλιγγενεσίας γενναίου ἀθλητοῦ καὶ ἔθνομάρτυρος Ἰωσήφ, τοῦ τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Ῥωγῶν καὶ Κοζύλης. Οὕτως ἐπρογραμματίσθη, προσφωῶς, Κυριακῇ 21 Μαρτίου 1971: «ἐπιμνημόσυνος Δέησις ἐν τῷ ἱερῷ Ναῷ Κοιμήσεως Θεοτόκου, τοῦ φρουρίου Ῥωγῶν, ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ ἀοιδίμου ἐπισκόπου Ῥωγῶν καὶ Κοζύλης Ἰωσήφ, καὶ ἀποκάλυψις τῆς ἕξωθι τοῦ καθολικοῦ ἐντοιχισθησομένης μαρμαρινῆς πλακῶς² πρὸς τιμὴν τοῦ ἱερομάρτυρος τούτου Ἱεράρχου»³.

1825 καὶ τέλεισις ἐπιμνημοσύνου Δεήσεως, ὡς καὶ κατάθεσις στεφάνων πρὸ τοῦ ἐν Πρεβέζῃ Ἀνδριάντος αὐτοῦ.

6) Τῇ 24ῃ Αὐγούστου, Ἀρχιερατικῇ Θ. Λειτουργίᾳ ἐν τῷ Ἱ. Ν. Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης Πρεβέζης, ἔξωθεν τοῦ ὁποίου εὑρηται τὸ ἰ. Προσκυνητῆριον, τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «ἐνταῦθα ἐδίδαξεν ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς» καὶ τὴν σεβασμίαν εἰκόνα τοῦ Ἀγίου.

7) Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, ἀπόγευμα, πανηγυρικῇ συγκέντρωσις ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Πνευματικῆς Ἑστίας τῆς Ἱ. Μητροπόλεως, καθ' ἣν θὰ παρουσιασθῆ εἰδικὸν πρόγραμμα καὶ διάλεξις μὲ θέμα «Ὁ Ἐθνομάρτυς καὶ Ἰσαπόστολος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός».

8) Τῇ 14ῃ Σεπτεμβρίου, ἐν Παπαδάταις, ἐνθα ἐδίδαξε καὶ ἴδρυσε Σχολεῖον ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, τέλεισις Ἀρχιερατικῆς Θ. Λειτουργίας καὶ ἐν συνεχείᾳ λιτάνευσις τῆς ἱεῤῥᾶς Αὐτοῦ εἰκόνας ἐκ τοῦ ἐνοριακοῦ Ναοῦ τῆς κωμοπόλεως μέχρι τοῦ νεοδημητοῦ Ναϊσκού Αὐτοῦ, ἐν ᾧ τόπῳ ἐδίδαξε, καὶ τέλεισις «Δεήσεως» αὐτόθι.

9) Τῇ Κυριακῇ 28ῃ Σεπτεμβρίου, Ἀρχιερατικῇ Θ. Λειτουργίᾳ ἐν τῷ Ἱ. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου, τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης Μονῆς καὶ Ἐπισκοπῆς Κοζύλης, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀποκαλυπτήρια μαρμαρινῆς πλακῶς, ἐντοιχισθησομένης ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ Ναοῦ (ἐξωτερικῶς), εἰς μνήμην τοῦ ἐθνικοῦ Ἱεράρχου Ναυπάκτου τῆς Νικοπόλεως Ἰωάννου, τοῦ Ἀποκαύκου, αὐτόθι, μετὰ τὴν παραίτησιν αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ θρόνου, μονάσαντος καὶ μετὰ τὴν κοίμησιν αὐτοῦ ταφέντος (τέλῃ 1232).

10) Τῇ 20ῇ Ὀκτωβρίου, ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Νικοπόλει τέλεισις ἐπιμνημοσύνου Δεήσεως ὑπὲρ τῶν γενναίως ἀγωνισθέντων καὶ ἡρωϊκῶς πεσόντων αὐτόθι ἐν τῷ ἰ. ἀγῶνι τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Πρεβέζης καὶ στεφάνωμα τοῦ Ἡρώου αὐτῶν.

11) Τῇ 21ῃ Ὀκτωβρίου, τέλεισις ἐπισήμου Δοξολογίας ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ Ναῷ τῆς πόλεως, ἐπὶ τῇ ἀπελευθερώσει αὐτῆς.

12) Τῇ 26ῃ Ὀκτωβρίου, ἐόρτιοι ἐκδηλώσεις ἐν τῇ ἱστορικῇ Μονῇ Ζαλόγγου καὶ ἐν τῷ Μνημείῳ τῶν «Ἡρωϊδῶν Σουλιωτισσῶν» ἐπιθι καί: «Δίπτυχα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα» (Ἐπιμελείᾳ Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης κ. Διονοσίου, τοῦ ἀπὸ Ῥωγῶν), Ἀθῆναι 1971, σελ. 38, 48, 73, 89, 115, 211, 234, 253.

2. Ἐν αὐτῇ ἀναγράφονται τάδε·

«ΕΝ ΤΑΥΤῇ Τῇ ΠΑΛΑΙ ΠΟΤΕ ΜΟ-
Νῆ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΟΠῆ ῬΩΓΩΝ ΑΡΧΙΕΡΑ-
ΤΕΥΣΕΝ 1820-1826 Ο ΕΘΝΟΜΑΡΤΥΣ
ΙΩΣΗΦ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΑΤΑΣ ΠΡΟΣΕΝΕ-
ΓΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ Τῇ ΠΑΤΡΙΔΙ ΕΝ
ΜΕΣΟΛΟΓΓΙῷ ΑΓΩΝΙΣΘΕΙΣ &
ΘΥΣΙΑΣΘΕΙΣ † 13-4-1826

3. Δίπτυχα, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 48. Τῷ ὄντι, ἡ ἐόρτιος αὕτη ἐκδήλωσις ἔλαβε χῶραν

2. Οἱ Ῥωγοὶ⁴ καὶ ἡ Κοζύλη⁵, ἀποτελέσασαι τὸ πάλαι ὁμωνύμου Ἐπισκοπίας, ἅμα τῇ καταστροφῇ καὶ ἐρημώσει τῆς περιδόξου Νικοπόλεως Ἡπείρου (928 μ. Χ.)⁶, συνενωθεῖσαι εἶτα εἰς μίαν τοιαύτην, ὑφίστανται σήμερον ὡς ἐρείπια, ἐντὸς τῆς μητροπολιτικῆς ἡμῶν περιφερείας, ἐν τῷ νομῷ Πρεβέζης.

ἐν τῷ βυζαντινῷ φρουρίῳ τῶν Ῥωγῶν, τῇ Κυριακῇ 21η Μαρτίου 1971, ὥρα 12η, χροστατοῦντος τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Νικοπόλεως κ. Σ τ υ λ ι α ν ο Ὡ, συμπαραστατομένου ὑπὸ πλειάδος Κληρικῶν, ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν Ἀρχῶν τοῦ Νομοῦ, Δημάρχων, Κοινοταρχῶν, Διδασκάλων, μαθητῶν-μαθητριῶν Σχολείων καὶ πλήθους εὐσεβοῦς Λαοῦ. Κατὰ τὴν γενομένην ἐπιμνημόσυνον Δέησιν ἐψάλησαν τὰ δύο μαρτυρικὰ εὐλογητάρια (Οἱ τὸν Ἄμνόν, τοῦ Θεοῦ κηρύξαντες, καὶ σφαγιασθέντες ὡσπερ ἄρνες, καὶ πρὸς ζωὴν, τὴν ἀγήρω ἄγιοι καὶ ἀίδιον μετατεθέντες... Οἱ τὴν ὁδόν, τὴν στενὴν βαδίσαντες, τεθλιμμένην πάντες οἱ ἐν βίῳ· οἱ τὸν σταυρόν, ὡς ζυγὸν ἀράμενοι, καὶ ἐμοὶ ἀκολουθήσαντες ἐν πίστει, δεῦτε ἀπολαύετε, ἃ ἡτοίμασα ὑμῖν βραβεῖα, καὶ στέφη τὰ οὐράνια). Εἶτα ὁ ὑποφαινόμενος εἶπε τὸν προσήκοντα λόγον, οὗ ἡ ἀρχή· «Προσῆλθομεν καὶ ἰστάμεθα εἰς τὸ ἀρχαῖον τοῦτο βυζαντινὸν φρούριον τῶν Ῥωγῶν, Σεβασμιώτατε Ποιμενάρχα, ἀξιότιμοι Ἀρχαὶ τοῦ Νομοῦ καὶ εὐλαβεῖς Προσκυνηταί, προσῆλθομεν ὧδε, κατὰ πρόσκλησιν τῆς Μητρὸς ἡμῶν Ἐκκλησίας τῆς Νικοπόλεως καὶ κατ' ἐπιταγὴν ἱερὰν τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς ἡμῶν συνειδήσεως. Καὶ τελοῦμεν τὴν σεμνὴν ταύτην Τελετὴν, δεόμενοι ἐκ βαθέων τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως καὶ Ἀρχιεπίσκοπου, ὑπὲρ μακαρίας ἀναπαύσεως καὶ αἰωνίου δόξης τοῦ ἀλῆστου μνήμης Ἀρχιερέως Ῥωγῶν καὶ Κοζύλης κυροῦ Ἰωσήφ, τοῦ τῆς ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, κατὰ τὸ περιπετὸν 1821, γενναίου ἀθλητοῦ καὶ ἔθνομάρτυρος.

Πρὸς τὴν ἔκπαγλον ταύτην καὶ πανσέβαστον μορφήν τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἃς στρέψωμεν εὐλαβῆ καὶ εὐγνώμονα τὴν σκέψιν, πάντες ἡμεῖς, οἱ σήμερον, κατ' ἐξοχὴν, τιμῶντες ταύτην ἀξιοχρέως. Πρέπει σήμερον νὰ συγκινηθῶμεν βαθύτατα, μέχρι δακρύων, καὶ νὰ διδαχθῶμεν πολλαχῶς. Ἐπιβάλλεται, ὅπως ἀναβαπτισθῶμεν εἰς τὴν κολυμβήθραν τῶν πατριωτικῶν συναισθημάτων καὶ βιωμάτων, τῶν τρισαγίων ἰδανικῶν τῆς ἐνδόξου ἡμῶν Φυλῆς. Εἶναι ἀνάγκη χριστιανικῶς τε καὶ ἔθνικῶς, πάντες καὶ δὴ ἡ φέρελπις Νεότης τῆς Ἑλλάδος, ὅπως στηριχθῶμεν καὶ ἐμπνευσθῶμεν παρ' αὐτοῦ, τοῦ νῦν πάνυ δικαίως τιμωμένου ἔθνικοῦ Ἱεράρχου Ἰωσήφ, τοῦ Ῥωγῶν, ἐφ' ᾧ δοξάζεται ὁ ἐν Τριάδι Θεός, σεμνύνεται ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ καθ' ἡμᾶς θεόσωστος Ἐπαρχία, ἐγκαυχᾶται ἡ φιλότιμη Πατρίς...». Μεθ' ὃ ὁ Σεβ. Μητροπολίτης ἐποίησε τὰ ἀποκαλυπτήρια καὶ καταθέτων στέφανον ἐκ δάφνης ἀπηύθυνε, ἐγκωμιαστικὴν προσφώνησιν πρὸς τὸν τιμῶμενον ἔθνομάρτυρα Ἱεράρχην, καὶ ἐν συνεχείᾳ, τοῦ χοροῦ ψάλαντος «Ἰωσήφ τοῦ σεβασμιωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Ἐπισκόπου Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν αἰωνία ἡ μνήμη», ἠὺχαριστήσεν ἅπαντας τοὺς ἀθρόον προσελθόντας, καὶ ἔληξεν ἡ σεμνὴ αὕτη Τελετή.

4. Βι τ ἄ λ η Φιλαρέτου, Ἀρχιμανδρίτου, Ῥωγῶν ἐπισκοπῆ, ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τόμ. 10ος, στ. 867-68, ὡς καὶ ἐν Δ ρ α ν δ ἄ κ η, Π., «Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», τόμ. Δ' «συμπλήρωμα», ἄρθρον τοῦ α ὐ τ ο Ὡ, ὑπὸ τὸν τίτλον Ῥωγοὶ [Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία], σελ. 382-383. - Κ ο ν ι δ ἄ ρ η Γ., Ἐπίτομος ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (49/50-1938), ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 236, 297, 314.

5. Ἐπιθι: Βι τ ἄ λ η Φιλαρέτου, Ἀρχιμανδρίτου, Κοζύλης ἐπισκοπῆ, ἐν Μ α ρ τ ἱ ν ο υ Ἀ., «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», τόμ. 7ος, στ. 704-705· πρβλ. Κ ο υ λ ο ὕ ρ η, Α., Πρωτοπρεσβυτέρου-καθηγητοῦ, Κοζύλης Μονῆ, Αὐτόθι.

6. Κ ο ν ι δ ἄ ρ η Γ., Παλαιὰ καὶ Νέα Ἡπειρος: Πότε παρήκμασεν ὡς Μητρόπολις ἡ Νικόπολις, Ἀθήναι 1955, σελ. 167, 204.

Ἄλλὰ καὶ ὁ θεήλατος Ἐπίσκοπος Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν ἀοίδιμος Ἰωσήφ, τοῦτου ἔνεκα, ἔχει ἀπόλυτον σχέσιν πρὸς τὴν Πρέβεζαν, οὖσαν, τότε, τμήμα τῆς αὐτῆς Μητροπόλεως, ἤτοι τῆς Ναυπάκτου, Ἀρτης καὶ Πρεβέζης, παρὰ τῇ ὁποίᾳ βοηθὸς Ἐπίσκοπος τοῦ οἰκείου Ἱεράρχου εἶχεν οὗτος ἀναδειχθῆ.

3. Εὐλόγως, ὅθεν, συμπεριελάβομεν τὴν σεμνὴν ταύτην μορφήν τοῦ ἔθνομάρτυρος Ἀρχιερέως Ἰωσήφ εἰς τὸν κύκλον τῶν ἡμετέρων ἑορτίων ἐκδηλώσεων, καύχησιν καὶ δι' αὐτὸν ἐν Κυρίῳ αἰσθανόμενοι καὶ τὸ ὑπέροχον παράδειγμα τῆς ὁσιακῆς αὐτοῦ ζωῆς, τῆς τε ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀμα δραστηριότητος, τῆς ὑπὲρ τῆς ἀγιωτάτης ἡμῶν ὀρθοδόξου Πίστεως καὶ τῆς παμφιλτάτης Πατρίδος ἡμῶν ἐξόχου αὐτοῦ θυσίας προβάλλοντες.

4. Ἐντεῦθεν, ὡς ἐπιστέγασμα τοῦ παρ' ἡμῖν, πρὸς τιμὴν αὐτοῦ, οὕτως ἐορτασμοῦ, ἐπάναγκες ἐθεωρήσαμεν, ὅπως παρουσιάσωμεν ἐπικαίρως τὴν ἀπείριτον ἡμῶν ταύτην ἱστορικὴν μονογραφίαν, βάσιν ἔχουσαν τὸν ἐν τῷ φρουρίῳ τῶν Ῥωγῶν, κατὰ τὴν ὡς εἴρηται ἐπίσημον τελετὴν, ἐκφωνηθέντα παρ' ἡμῶν λόγον, βέβαιον, ὅτι πάντες, καὶ δὴ ἡ φέρελπις νεότης τῆς Ἑλλάδος, θὰ αἰσθανθῶσι συγκίνησιν καὶ ὑπερηφάνειαν ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει τῶν κατὰ τὸν πανσέβαστον, ἀείμνηστον δὲ κλέος καταλιπόντα, θεοφιλῆ Ἱεράρχην Ῥωγῶν καὶ Κοζύλης Ἰωσήφ, οὕτινος—κατὰ τὴν θεόδοτον Γραφήν—«τὸ μνημόσυνον οὐ μὴ ἐκλίπη ἐκ τῶν γενεῶν, ἕως τοῦ αἰῶνος ἐν εὐλογίαις ἔσται... γενεὰ δὲ καὶ γενεὰ ἐπαινέσει τὰ ἔργα αὐτοῦ»⁷.

α) ΓΕΝΝΗΣΙΣ — ΣΠΟΥΔΑΙ.

1. Τὰ Ἀμπελάκια τῆς ἐριβόλακος Θεσσαλίας ἀναφέρονται ὡς γενέτειρα πατρίς τοῦ ἱστορουμένου Ἱεράρχου, καίπερ τινὲς τῶν ἱστορικῶν ἀναφέρουσιν, ὅτι «κατήγετο ἀπὸ τὴν πόλιν Τσαρίτσανην», ὅπερ υἰοθετεῖ καὶ ὁ διάσημος Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὁ ἐξ Οἰκονόμων⁸. Ὡς ἔτος δὲ γεννήσεως αὐτοῦ μνημονεύεται τὸ 1776, «υἱὸς τινος Παρασκευᾶ» ὑπάρχων⁹. Πέρα τούτων, ἤτοι περὶ τῆς κατὰ κόσμον οἰκογενειακῆς αὐτοῦ προελεύσεως καὶ καταστάσεως, οὐδὲν ἀτυχῶς διέσωσεν ἡ ἱστορία.

7. Ἐσθῆρ θ', 27-28. Μακ. γ', 7. Ψαλμ. κη', 13· ρα', 12· ρε', 31· ρδ', 13· ρδ', 4. Σοφ. Σειρ. με', 1· με', 11.

8. Κωνσταντῖνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σφζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, ἐκδιδόντος Σοφοκλέους... τόμ. Β' Ἀθήνησι αὐξδ', σελ. 20. - Φραντζῆ Ἀμβροσίου, Πρωτοσυγκέλλου, Ἐπιτομὴ ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1839, σελ. 416.

9. Ἐνθ' ἄνωτ. Ἀφεντάκη Ν., Ὁ Ῥωγῶν Ἰωσήφ, ὁ Ἐπίσκοπος τῶν ἐλευθέρων πολιορκημένων, Ἀθῆναι, α' ληδ', σελ. 16 ὑποσ. 1, 2.

2. Τὰ περὶ τῶν σπουδῶν αὐτοῦ εἶναι σαφέστερα. Καθ' ὅσον, ἐν Ἀμπελακίοις, παρὰ τῷ Ἱερεῖ Πολυζῶη¹⁰,—τῷ μετέπειτα ἐθνομάρτυρι, ὡς μετασχόντι ἐνεργῶς, ἐκ πατριωτικοῦ πάθους, ἐπαναστατικοῦ κινήματος (Ὁρλώφ-Λ. Κατσώνη) καὶ ἀποκεφαλισθέντι (1790)—γαλουχεῖται, τὸ πρῶτον, θρησκευτικῶς τε καὶ ἐθνικῶς. Ἀκολουθῶς ἀπέρχεται εἰς τὴν Τσαρίτσανην, εἰς τὴν περίφημον σχολὴν τῆς ὁποίας φοιτᾷ, μαθητῆς γενόμενος—κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν τῶν ἐν αὐτῇ σπουδῶν αὐτοῦ, ὄντος ἤδη Ἱερομονάχου—τοῦ σοφοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους Κωνσταντίνου Κούμα¹¹, μεθ' οὗ στενότερα συνδέθη καὶ συνειργάσθη. Μετέπειτα προσῆλθε καὶ εἰς τὸν ἕτερον σοφώτατον διδάσκαλον τοῦ Γένους Γρηγόριον τὸν Κωνσταντᾶν, Ἱεροδιάκονον, παρ' οὗ ἐδιδάχθη ἀνώτερα καὶ δὴ θεολογικὰ μαθήματα.

Τοιουτοτρόπως ὁ Ἰωσήφ, δι' ἐκτάκτου ἐπιμελείας αὐτοῦ καὶ ἐπιμονῆς, δι' αὐτομελέτης καὶ σπουδῆς πατερικῶν συγγραμμάτων, καὶ δὴ τῶν «περὶ Ἱερωσύνης» λόγων τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου, προσέλαβε καὶ ἐκαλλιέργησεν ἀξιόλογον μόρφωσιν, ἀναγνωριζόμενος, τούτου ἕνεκα, παρὰ πάντων ὡς Κληρικὸς πεπαιδευμένος, «*λ ό γ ι ο ς*» καὶ χρησιμώτατος¹².

β) ΚΑΘΟΣΙΩΣΙΣ.

1. «Χάριτι μᾶλλον ἢ γάλακτι τραφεῖς» ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ὁ Ἰωσήφ, καθ' ὅσον τό τε οἰκογενειακὸν αὐτοῦ περιβάλλον ἀφ' ἐνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ζωηρὰ θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος, τῷ παρέσχον ἠδύχημένα τὰ ζώπυρα τῆς εὐσεβείας· διαθέτων, ἐξ ἄλλου, καὶ ἔμφυτον ἱεράν κλίσιν πρὸς «*τὰ θεῖα*», προσηματολίση, ἐνωρίς, καὶ δὴ σταθερῶς, πρὸς τὸ πολύμοχθον καὶ πολυεύθυνον ἱερατικὸν στάδιον.

Ἦδη εἰς αὐτὴν τὴν ἡλικίαν τῶν 13 ἐτῶν χειροθετεῖται Ἀναγνώστης. Καί, ὡς τοιοῦτος, ἀναλαμβάνει αὐτόκλητος, ἐνζήλον ἀξιοθαύμαστον ἱεραποστολικὴν διακονίαν. Εἷς τε τὰ Ἀμπελάκια καὶ εἰς τὰ πέριξ χωρία, ὡς ἄλλος μικρὸς Ἱεροκῆρυξ, εὐκαίρως ἀκαίρως, σπεύδει καὶ ἐκφωνεῖ ἐπιτυχῶς κηρύγματα ἐθνικοθρησκευτικά, τὰ ὁποῖα αὐτὸς οὗτος ἐκ προτέρων ἐπιμελῶς ἠτοίμαζε. Καὶ κατάρθου δι' αὐτῶν, ὅπως τροφοδοτῇ τοὺς πιστοὺς πνευματικῶς, ἐνισχύων καὶ

10. Βοβολίνη Κ., Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ἐλευθερίας (1453-1953), Ἀθῆναι, σελ. 66.

11. Γούδα Α., Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν, τόμ. Β', Παιδεία, Ἀθήνησι 1874, σελ. 263-283.

12. Συνοδινοῦ Πολυκάρπου (ἀποθ. Μητροπολίτου Μεσσηνίας), Ἀνθιμος Γαζῆς, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Νεόφυτος Δούκας, Νεόφυτος Βάμβας, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1917, σελ. 28.—Πρβλ. Σπεράντσα Θ., Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὡς ἔφορος τῆς παιδείας ἀνὰ τὰς Κυκλάδας, ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 8 ἐξ.

παρηγορῶν αὐτοὺς ἐν ταῖς ποικίλαις αὐτῶν δοκιμασίαις, ἰδίᾳ ἕνεκα τῶν καταθλιπτικῶν καὶ χαλεπῶν, ὅφ' ἂς ἔζων οἱ δύσμοιροι, περιστάσεων.

2. Μετὰ ταῦτα, ἀσπαζόμενος τὸν μοναχικὸν βίον, ἀφιερῶται παντάπασιν εἰς τὸ τίμιον καὶ πολυσχιδὲς ἔργον τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας. Καὶ χειροτονεῖται, περὶ τὸ ἔτος 1798, Διάκονος καὶ Πρεσβύτερος ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Ἐλασσῶνος Ἰωαννικίου τοῦ Α' ¹³, παρ' οὗ καὶ διορίζεται ὡς Ἐφημέριος ἐν Τσαριτσάνῃ. Λόγῳ δὲ τῶν ἐξαιρέτων αὐτοῦ προσόντων, τῆς μορφώσεως καὶ ἐμπειρίας εἰς τὸ κηρύσσειν τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον, τῆς αὐστηρότητος τοῦ χαρακτῆρος καὶ ἀγιότητος τοῦ βίου καὶ τῆς ἐμμονῆς αὐτοῦ εἰς τὰ πάτρια, ὁ Ἰωσήφ ἐπεβλήθη πανταχοῦ τῆς Θεσσαλίας, καὶ τὸ διττὸν — θρησκευτικὸν τε καὶ ἐθνικὸν — ἔργον αὐτοῦ πολλοὺς γλυκεῖς καρποὺς ἐπέφερε, ποθῶν καὶ ζητῶν, καὶ πρὸς τοῦτο ἀδιακόπως ἐργαζόμενος, τὴν σωτηρίαν τῆς αἵμασσούσης Πατρίδος, σὺν τῷ ἐθνομάρτυρι κατόπιν Ἱερεῖ Εὐθυμίῳ Βλαχάβφ ¹⁴. Ἦτο ὁ ἄγγελος τῆς παρηγορίας τῶν πασχόντων καὶ δεδιωγμένων, ἡ ἐλπίς τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων.

3. Ὡν, ὡς ἐκ τούτου, στυλοβάτης ἐνθερμος τῶν ἐλληνορθοδόξων ἰδεωδῶν ὁ Ἰωσήφ, ἐν ἔτει 1914 συλλαμβάνεται παρ' ὀργάνων τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ δέσμιος ὁδηγεῖται «ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγῆν» εἰς τὰ Ἰωάννινα, ἐνθα διασφίζεται καὶ ἐκεῖθεν φυγαδεύεται, τῇ σθεναρᾷ παρεμβάσει τοῦ ἡπειρώτου Μάνθου Οἰκονόμου, γραμματέως τοῦ ἐν Ἠπείρῳ τυράννου.

4. Ἐξ Ἰωαννίνων ὁ Ἰωσήφ δὲν ἐπιστρέφει εἰς τὰ ἴδια, ἐνθα εἶχεν ἐκτεθῆ καὶ ὑπὸ ἀγρυπνον παρακολούθησιν τοῦ δυνάστου κατανοεῖ, ὅτι ἐφεξῆς θὰ διατελῆ. Καταφεύγει διὰ τοῦτο, χάριν ἀσφαλείας, εἰς τὴν Ἄρταν, ἔδραν τοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐθνικοῦ Ἱεράρχου Πορφυρίου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου, Ἄρτης καὶ Πρεβέζης, τοῦ ἐπὶ τετραετίαν ὑπηρετήσαντος (Μάρτ. 1809 - Ἰούν. 1813) ὡς Ποιμενάρχου τῆς ἐπαρχίας Ἐλασσῶνος ¹⁵. Οὗτος, γνωρίζων διὰ τοῦτο ἄριστα τὸν Ἱερομόναχον Ἰωσήφ, ὡς ἐνάρετον κατὰ πάντα καὶ ἐνθουσιώδη Κληρικόν, οὐ μὴν δ' ἀλλὰ καὶ ὡς φλογερώτατα ἐμψυχωμένον πατριώτην, λαβῶν ὑπ' ὄψει καὶ τὰ συστατικὰ γράμματα τοῦ εἰρημένου Μάνθου Οἰκονόμου, προσέ-

13. Οὗτος ἀρχιεράτευσε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1798-1806 (;), ὄρα: Κωνσταντινίδου Ἐμ., Ἐλασσόνος μητρόπολις, ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τόμ. 5ος, στ. 547. - Πρβλ. Ἀφεντάκη, Ν., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 21.

14. Βοβολίνη, Κ., ἐνθ' ἄν., σελ. 85, 91-92, 165. - Σάθα Κ., Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, 1453-1821, σελ. 588 ἐξ. - Συνοδινὸ Ὑπολόγημα (ἀποθ. Μητροπολίτου Μεσσηνίας), Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀλεξάνδρεια, σελ. 5. - Μπαλάνοῦ Δ. Σ., Αἰθυσίαι τοῦ Κλήρου ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως μέχρι τοῦ 1821, ἐν «Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος» Γ. Δροσίνη, ἔτ. 1922, σελ. 258.

15. Βιτάλη Φιλαρέτου, Ἀρχιμανδρίτου, Ἱερά Μονῆ Ζαλόγγου, ἐν Ἀθήναις 1959, σελ. 23-24. - Τοῦ αὐτοῦ, Ἱεράρχαι Ἀθηνῶν ἐξ Ἠπείρου ὀρμώμενοι, Ἀθῆναι 1962, σελ. 25, ὑποσ. 44.

λαβεν αὐτὸν εὐθύς ἀσμένως καὶ ἐνέταξεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἱεραῆς Μητροπόλεως, ὃν χειροθετήσας ἅμα Ἀρχιμανδρίτην, διώρισε Πρωτοσύγκελλον αὐτοῦ.

5. Ἡ αὐτόθι ὑπηρεσία τοῦ θερμουργοῦ Ἰωσήφ ὑπῆρξε πολύμορφος καὶ λίαν ἀποδοτικὴ. «Τοῖς πᾶσι τὰ πάντα» ἐγένετο, κατὰ τὸ ἀποστολικόν¹⁶, ιδιαίτατα κατὰ τὴν φρικτὴν ἐπὶ ἓν ἔτος περίπου (Μάιος 1816—ἄνοιξις 1817) δοκιμασίαν τῆς Ἄρτης ἐκ τῆς πανώλους, ὅτε ἐπέδειξε τὸν μέχρις αὐτοθυσίας λεπταίσθητον αὐτοῦ χαρακτήρα τῆς φιλανθρωπίας καὶ φιλαλληλίας, πρὸς περιθαλψιν τῶν πανωλοβλήτων χριστιανῶν.

6. Ὡσαύτως, ὁ Ἰωσήφ διατελεῖ ἐν ἀγαστῇ συμποίᾳ καὶ συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ ἐν Ἄρτῃ, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1814, ὑπηρετοῦντος Ἐπισκόπου Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν Μακαρίου, βοηθοῦ τοῦ Πορφυρίου, ὄντος μεμυημένου εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας¹⁷, ἐν οἷς καὶ αὐτόν, μικρὸν πρὸ τῆς παραιτήσεως καὶ ἀναχωρήσεως αὐτοῦ (1818) ἐξ Ἄρτης, ἐμύησεν. Οὕτως, ἐφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον τὸ πατριωτικὸν συναίσθημα τοῦ φλογεροῦ πατριώτου Ἰωσήφ, συμπαρισταμένου πλήρως εἰς τὸν Ποιμενάρχην αὐτοῦ Πορφύριον, ἐν ἐτοιμασίᾳ ἤδη τοῦ κυοφορουμένου καὶ προετοιμαζομένου ἐπαναστατικοῦ τῶν Πανελλήνων κινήματος πρὸς ἀνάκτησιν τοῦ πολυτιμοτάτου ἀγαθοῦ τῆς ἐλευθερίας.

γ) ΕΠΙΣΚΟΠΟΠΟΙΗΣΙΣ.

1. Ὁ Ναυπάκτου, Ἄρτης καὶ Πρεβέζης Πορφύριος, ἅμα τῇ ἀποχωρήσει τοῦ Ἐπισκόπου αὐτοῦ Μακαρίου εἰς Κέρκυραν, ἐν ἧ οὗτος ὠρίσθη Τοποτηρητῆς τοῦ χηρεύοντος μητροπολιτικοῦ θρόνου¹⁸, ἐσκέφθη, ὅπως ἀντ' αὐτοῦ προαχθῆ ὁ Ἰωσήφ, διόπερ καὶ ἀννέχθη τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἧτις ἐπέτρεψε τὴν, κατ' ἔκδοσιν, ἐκλογὴν αὐτοῦ εἰς Ἰωάννινα¹⁹ καὶ χειροτονίαν αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο ἐντὸς τοῦ ἔτους 1820²⁰.

16. Ἀπ. Παύλου, Α' Κορινθ. θ', 22.

17. Ἀφεντάκη Ν., ἐνθ' ἄν., σελ. 36-37.- Βοβολίνη Κ., ἐνθ' ἄν., σελ. 171.

18. Εἶτα διωρίσθη παρὰ τοῦ ... ἀρμοστοῦ Μαίτλαν «δικαιώματι χάριτος»! ὡς Μητροπολίτης Κερκύρας ὁ πρῶην Ῥωγῶν Μακάριος (1824-27), βλ. Ἀβούρη Σ., Τὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Ἐπτανήσου, Ἀθῆναι 1965, σελ. 13.

19. Καὶ ἄλλοτε τοῦτο ἐγένετο ἐν Ἰωαννίνοις, ὡς λ.χ. κατὰ τὴν ἀνάδειξιν τῶν Ἐπισκόπων Γαβριὴλ Δρυϊνουπόλεως, Ἰωσήφ Βελλᾶς* ἐπιθι Βιτάλη Φιλαρέτου, Ἀρχιμανδρίτου, Ἡ ἐπισκοπὴ Δρυϊνουπόλεως καὶ ὁ Σίφνιος Ἐπίσκοπος αὐτῆς Γαβριήλ, ἐν «Κυκλαδικῶν», τόμ. Α', ἔτ. 1956.- Τοῦ αὐτοῦ, ὁ Μητροπολίτης Βελλᾶς Ἰωσήφ, ὁ Νάξιος, ἐν «Κυκλαδικῶν Φῶς», ἔτ. 1966.

20. Ἀφεντάκη Ν., ἐνθ' ἄν., σελ. 41.- Σερφεῖμ, Μητροπολίτου Ἄρτης (†), Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης, ἐν Ἀθήναις 1884, σελ. 119.

2. Οὕτως ὁ Ἰωσήφ κατέστη τιτουλάριος Ἐπίσκοπος τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμφάσης Ἐπισκοπῆς Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν. Ἀλλ' εὐρέθη μετ' οὐ πολὺ ἐμπερίστατος, πρὶν ἢ ἀναλάβῃ τὰ οἰκεῖα ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ καθήκοντα. Ἦδη, συνεπεία ἀντιξῶν ἐν Ἡπειρῷ γεγονότων μεταξὺ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ τοῦ σουλτάνου, καθ' οὗ ἐπανεστάτησε καὶ ἐπέδραμεν ἐναντίον αὐτοῦ ὁ Χουρσίτ πασᾶς, ἐν ᾧ δὲ καὶ τῶν προετοιμασιῶν τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ Πορφύριος ἐθεωρήθη λίαν ὑποπτος, διόπερ ἡ ὑψηλὴ πύλη προὐκάλεσε τὴν παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου παῦσιν αὐτοῦ, διατάξασα ἐν συνεχείᾳ τὴν ἄμεσον ἐξορίαν αὐτοῦ εἰς Ἀγιον Ὅρος²¹.

3. Τοῦ οὕτως Ποιμενάρχου παυθέντος καὶ ἐξορισθέντος, ὡς διάδοχος ἐπέμφθη παρὰ τῶν Πατριαρχείων, ὁ παρὰ τῆς Ἱερᾶς ἐν αὐτοῖς Συνόδου ψηφισθεὶς καὶ χειροτονηθεὶς Ἱερομόναχος Ἀνθιμος εἰς Μητροπολίτην Ναυπάκτου, Ἀρτης καὶ Πρεβέζης, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1820²². Ἀλλ' ὁ Ἐπίσκοπος Ἰωσήφ, ἀπολέσας διὰ μιᾶς τὸν προστάτην αὐτοῦ, εὐρέθη ἐνώπιον νέου, καὶ δὴ πάντῃ ἀγνώστου αὐτῷ Ἱεράρχου, ἡ μετὰ τοῦ ὁποίου συνεργασία καθίστατο εὐλόγως λίαν προβληματικὴ. Πρὶν ἢ ὁμῶς σκεφθῆ καὶ ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ πρακτέου, ἐπισυνέβησαν γεγονότα ἐθνεγεργίας ἐν τῇ δυτικῇ Ἑλλάδι, συνεπεία τῶν ὁποίων ὁ Χουρσίτ πασᾶς διέταξε τὴν ἄμεσον σύλληψιν καὶ φυλάκισιν ἀπάντων τῶν ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ Ἱεραρχῶν, Κληρικῶν καὶ τῶν προεστώτων, ἐν οἷς ἦτο καὶ ὁ ἡμέτερος Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν Ἰωσήφ, προφυλακισθεὶς μεθ' ἑτέρων πολλῶν εἰς Ἀρταν. Εὐτυχῶς ὁμῶς, ὅτι προὔλαβον ἔλληνες ἐπαναστάται, κατέλαβον τὴν πόλιν ταύτην καὶ οὕτως ἠλευθέρωσαν τοὺς—ἄσους δὲν εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ σφαγῆ—κρατουμένους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν κλεινὸν Ἰωσήφ²³.

δ) ΕΘΝΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ.

1. Εἰς λόγος ἐπὶ πλεον-προσετέθη, ὅστις ἠνάγκασε τὸν ἐμπερίστατον αὐτὸν Ἀρχιερέα, ὅπως πάραυτα καὶ ὀριστικῶς ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἀρταν, καταλαμβάνοντα τὴν Ἀκαρνανίαν. Ἐκεῖ προσέφυγε, κατ' ἀρχάς, εἰς τοὺς ἐν Βάλτῳ γνωστοὺς ἀγωνιστὰς ἀδελφούς Ἀνδρέαν καὶ Ἰωάννην Ἴσκιον. Εἶτα ἐνετάχθη εἰς τὸ ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδαῖτον ἐλληνικὸν στρατόπεδον, ἐν ᾧ κατὰ τὰς διαφόρους κατὰ τῶν τούρκων μάχας ἠγωνίζετο πολλάκις γενναϊότατα ὡς κοινὸς μαχητῆς, συμβοηθούμενος παρὰ τοῦ Ἰβου Ῥήγα, ἐξ Ἀμπελακίων καὶ τούτου καταγομένου ὄντος δ' ἐπάρχου ἐν Βάλτῳ.

21. Αὐτόθι, Βοβολίνη, Κ., ἐνθ' ἀνωτ., σ. 146.-Κωνσταντίνου Οἰκονόμου..., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 20.

22. Βιτάλη, Φιλ., Ἱερ. Ἀθηνῶν, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 25 ἔξ.-Τσακοπούλου Αἰμιλιανοῦ (νῦν Μητροπολίτου Μιλήτου), Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι, ἐν «Ὁρθοδοξία», ἔτ. ΛΑ', σελ. 438.

23. Ἀφεντάκη, Ν., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 42-43.

2. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰωσήφ γενικώτερον εἰς τὸν ὑπὲρ πάντων ἱερὸν ἀγῶνα ἦτο σπουδαιοτάτη. Διότι συνεσκέπτετο μετὰ τῶν ἀρχηγῶν ἀγωνιστῶν, τοὺς ὁποίους, ἐρίζοντας πολλάκις, συνεφιλίωνε. Μετὰ τοῦ ἀνωτέρω μάλιστα Ἄλ. Μαυροκορδάτου εὐρίσκετο ἐν στενοτάτῃ ἀγαστῇ συνεργασία εἰς ὅτι ἀφεώρα τὴν Ἐπανάστασιν. Κυρίαν ἀποστολὴν εἶχεν, ὅπως διὰ παντὸς τρόπου καὶ δι' ἐμπνευσμένων κηρυγμάτων ἐμψυχῶνῃ πάντας τοὺς ἡρωϊκοὺς μαχητάς, οἵτινες ἐξ αὐτῶν, κατ' ἐξοχὴν δ' ἐκ τοῦ παμφώτου τῆς φιλοπατρίας καὶ ἐθελουσίας παραδείγματος αὐτοῦ, ἐμπνεόμενοι, συνέχιζον ἐνθουσιωδῶς ἀγωνιζόμενοι (ὕπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος).

3. Τελικῶς, ὁ περικλεῆς Ἱεράρχης Ἰωσήφ, καταδιωκόμενος ὑπὸ τουρκικῆς δυνάμεως, μεθ' ἑτέρων ἀγωνιστῶν, εἰσῆλθεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον. Αὐτόθι ἐπανασυνητήθη μετὰ τοῦ ἡρωϊκοῦ Μητροπολίτου αὐτοῦ, πρῶην Ναυπάκτου, Ἀρτης καὶ Πρεβέζης, Πορφυρίου, δραπετεύσαντος, ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ἐξ Ἀγίου Ὀρους καὶ ἐλθόντος εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν²⁴, ἔνθα ἐνεργῶς συμμετέσχε τοῦ διεξαγομένου Ἀγῶνος. Ὅταν δ' οὗτος ἀργότερον ἀπῆλθεν εἰς Ναύπλιον, ἐν ᾧ καὶ ἐγκατεστάθη, ὁ Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν Ἰωσήφ ἀπέμεινεν εἰς τὸ Μεσολόγγιον, ἡ ψυχὴ τῶν ἐλευθέρων ἐν αὐτῷ πολιορκημένων. Κατὰ τὸν Χρ. Εὐαγγελᾶτον, οὗτος «προσῆνεγκε κατὰ τὰς πολιορκίας ὑψίστας πρὸς τὴν ἀγωνιζομένην πόλιν ὑπηρεσίας». «Εἰς τὴν δεινὴν ἐκείνην τοῦ Μεσολογγίου περίστασιν ἐφάνη ἄξιος τῆς ἀποστολῆς του. Ἐνίσχυε τοὺς μαχομένους περιτρέ-

24. Ἡ Γερουσία τῆς Δυτικῆς χέρσου Ἑλλάδος (διοίκ. προσωρινῆ) παρὰ πᾶσαν κανονικὴν ἀρμοδιότητά καὶ ἐξουσίαν ἀπεφάνετο (25 Φεβρ. 1822) περὶ τῆς τοῦ Πορφυρίου ἀποκαταστάσεως, ἐγγράφως, διαλαμβάνουσα σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἀκόλουθα: «...θεωροῦσα, ὅτι ἡ ἐπαρχία Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης χρεθεύει πραγματικῶς νομίμου Ἀρχιεπισκόπου, καθότι ὁ ἅγιος Ἀρτης Κύριος Ἀνθιμος ἐδιορίσθη κατὰ προσταγὴν τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, ἐναντίον τῆς θελήσεως τοῦ ποιμνίου του, καὶ ἤδη εὐρίσκεται σφαλισμένος εἰς Ἀρταν μετὰ τῶν ἐχθρῶν, εἰς τῶν ὁποίων τὰς προσταγὰς εἴτε ἐκῶν εἴτε ἄκων ὑπόκειται... θεσπίζει α'. Ὁ πανιερώτατος Κύριος Ἀνθιμος παύει ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης τοῦ νὰ εἶναι τῆς Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης ἀρχιεπίσκοπος.

β'. Ὁ πανιερώτατος πρῶην Ἀρτης Κύριος Πορφύριος ψηφίζεται προσωρινῶς ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἕως τοῦ νῦν ἐλευθέρως Δυτικῆς χέρσου Ἑλλάδος...

γ'. Ὁ τίτλος, τὸν ὁποῖον εἰς τὸ ἐξῆς θέλει φέρει ἡ Πανιερότης του, εἶναι Πορφύριος θεῖω ἐλέει ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἐλευθέρως Δυτικῆς Ἑλλάδος.

δ'. Ἡ Πανιερότης του θέλει γνωρισθῆ παρὰ πάντων...

Ἄλλ' ὁ Πορφύριος ἐχέφρων Ἱεράρχης δὲν ἀπεδέχθη τὸν τίτλον, συνεχίζων παρὰ ταῦτα προσφέρων τὰς πολυτίμους θρησκευτικὰς καὶ ἐθνικὰς ὑπηρεσίας του· ἐπιθι: Βιτἀλη Φιλαρέτου, Ἀρχιμανδρίτου, Πορφύριος Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἀρτης καὶ Πρεβέζης, ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τόμ. 10ος, στ. 555.—Πρβλ. Κονιδάρη Γ., Ἐκκλ. Ἱστορία, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 358. - Μπαλάνο Δ. Σ., Αἰ ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους θυσίαι τοῦ Κλήρου, ἐνθ' ἀνωτ., ἔτ. 1923 σελ. 193. - Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν (†), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1920, σελ. 22.

χων τοὺς προμαχῶνας καὶ κατὰ τὰς ὥρας τῆς διακοπῆς τῶν πυροβολισμῶν καὶ κανονιοβολισμῶν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν γυναικοπαίδων καὶ τῶν γερόντων τιθέμενος, ἐπεσεύαζε τὰ ῥήγματα τῶν προμαχῶνων καὶ τῶν ἀμυντικῶν γραμμῶν»²⁵.

Ἡ πρώτη νίκη κατὰ τῶν ὀρδῶν τοῦ Ὁμέρ Βρυῶν (25 Δεκεμβρίου 1823) ἐχαροποίησε τὰ μέγιστα τὸν ἔνθεον πατριώτην Ἱεράρχην. Ἄλλ' ὑπῆρξεν ἀποκορύφωμα ταύτης τῆς χαρᾶς ἢ διὰ τῆς ἐνεργοῦ μεσολαβήσεως αὐτοῦ ἐπελθοῦσα συμφιλίωσις τῶν διῆσταμένων καὶ δὴ τοῦ Μητροπολίτου Πορφυρίου μετὰ τῶν Σουλιωτῶν, ὄντων παρ' αὐτοῦ ἀπὸ τετραετίας «ἀφωρισμένων», ἀξιώσει τοῦ Ἁλῆ πασᾶ. Τοῦτο τὸ θαῦμα τῆς διαλλαγῆς συνετελέσθη, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς μεγαλοπρεπεστάτης κηδεύσεως παρὰ τοῦ Πορφυρίου καὶ τοῦ Ἰωσήφ τοῦ νεκροῦ τοῦ πεσόντος ἐν τῷ ἱερῷ Ἀγῶνι ἀρχηγοῦ τῶν Σουλιωτῶν, ἥρωος Μάρκου Μπότσαρη.

4. Ὁ Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν Ἰωσήφ, σὺν τῷ Μητροπολίτῃ Πορφυρίῳ, τοῖς δημογέρουσι καὶ στρατηγοῖς καὶ τῷ λαῷ, ὑπεδέχθη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1824 εἰς τὸ Μεσολλόγιον, τὸν ἐξ Ἀγγλίας ἀφιχθέντα μέγalon φιλέλληνα λόρδον Βύρωνα (G. Byron), εἰς ὃν ἐπ' Ἐκκλησίᾳ ἐπέδωκαν οἱ δύο Ἱεράρχαι «τὸ σπαθίον καὶ τὸ δίπλωμα» τῆς ἀρχιστρατηγίας²⁶. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ εἶδον ἅπαντες μίαν σωτήριον διὰ τὸ Ἔθνος ἔξωθεν ἐνίσχυσιν, ἱκανήν, ὅπως συμβάλλῃ μὲν ἐσωτερικῶς διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς παμποθῆτου νίκης, συνεργεῖρῃ δὲ καὶ κόσμον ἱκανὸν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος. Καὶ ἔγινε βεβαίως τοῦτο μέχρις ἐνὸς σημείου, συμβαλόντος τὰ μέγιστα εἰς τὸν Ἀγῶνα, ἀφ' οὗ ὠργάνωσε στρατιωτικὰ σώματα πρὸς ἐνεργὸν συμμετοχὴν εἰς αὐτόν, ἀνελώσας πρὸς τοῦτο σημαντικὰ ποσὰ ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ περιουσίας, καὶ διὰ τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ πολλαχῶς ἐπεβλήθη ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν²⁷. Ἄλλ' ἀτυχῶς ἀνέκοψε τὴν ἐλπιδοφόρον ταύτην προσπάθειαν ὁ μετὰ τετράμηνον περίπου ἐπισυμβάς, ἐκ τῶν δοκιμασιῶν καὶ κακουχιῶν, θάνατος αὐτοῦ (20-4-1824), οὗτινος τῆς κηδείας προέστη ὁ τε Μητροπολίτης Πορφύριος καὶ ὁ Ῥωγῶν Ἰωσήφ.

5. Ὁ ἐν λόγῳ διαπρεπὴς Ἕλληνας Ἱεράρχης, πλὴν τῆς στενῆς φιλίας ἦν ἔσχε μετὰ τοῦ ἀγγλοῦ τούτου βαρῶνου, συνῆψε τιαυτήν καὶ μετὰ τοῦ ἱατροφιλοσόφου Ἰωάννου Μάγερ (Mayer), ἐτέρου θερμουργοῦ φιλέλληνας, ἐξ Ἑλβε-

25. Βοβολίνη, Κ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 150.

26. Βελιανίτου Θ., Ἡ ἑκατονταετηρὶς τοῦ Βύρωνος (1824-1924), ἐν «Ἡμερολ. Μ. Ἑλλάδος» Γ. Δροσίνη, ἔτ. 1924, σελ. 435 ἐξ.- Γοῦδα Α., ἐνθ' ἄν., σ. 267. Πρβλ. Χέρτσβεργ Γ. Φρ., Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, μετάφρ. Καραολίδου, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1916, σελ. 142 ἐξ.

27. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. Ζ', σελ. 936-940 - Λεξ. «Παπύρου», στ. 2066.

τίας²⁸. Ἡ συνεργασία τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν ἐπὶ ὀργανωτικῶν διὰ τὸν ἰ. Ἀγῶνα ζητημάτων ὑπῆρξε μεστὴ ἐγκαρδιότητος καὶ γονιμότητος. Ὡς γνωστὸν, ὁ Μάγερ ἐξέδιδεν ἐν Μεσολογγίῳ τὰ περιώνυμα «Ἑλληνικὰ Χρονικά», ἐν οἷς πλεῖσται πληροφορίαι καταχωρίζονται καὶ περὶ τοῦ ἡμετέρου Ἰωσήφ.

6. Πενόμενος καὶ φακένδυτος ὁ σεβάσμιος οὗτος Ἀρχιερεὺς, πλὴν ἀκατάβλητος καὶ ἐνθουσιώδης κατὰ πάντα, συνέχιζεν ἐπιτελῶν τὸ ἐθνικοθηρασκευτικὸν αὐτοῦ χρέος. Καὶ βαστάζων Σταυρὸν περιήρχετο εἰς τοὺς προμαχώνας, εὐλογῶν καὶ ἐνθαρρύνων τοὺς ἀγωνιστάς, μάλιστα κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ Ἀγῶνος²⁹, ὅτε ὁ Ἰμβραήμ καὶ ὁ Κιουταχῆς εἶχον πανταχόθεν, τελευτῶντος τοῦ 1825, περιζῶσει τὸ Μεσολλόγιον. Τότε ὁ γενναῖος ἐπέδειξε πολλῶ μᾶλλον τὸν ἀπαράμιλλον ἡρωϊσμόν αὐτοῦ, κατὰ τὰς γενομένας ἐφόδους, πρὸ τοῦ ὁποίου ἅπαντες οἱ προασπισταὶ τῆς θρυλικῆς πόλεως, καίπερ ἐξηνητημένοι, ἀνελάμβανον καὶ ἐνεδυναμοῦντο, ὥστε εἰς οὐδὲν νὰ ὑστερήσουν ἔναντι ἐκείνου. Ἴδου δὲ μία ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ αὐτοῦ, ἀναγνωσθεῖσα ἐπ' ἐκκλησίαις καὶ ἐπενεγοῦσα ἄριστα ἀποτελέσματα (19 Δεκεμβρίου 1825) τί ἐπὶ τοῦ προκειμένου διηγόρουεν.

«Εὐλαβέστατοι Ἱερεῖς, ἐντόπιοι καὶ ξένοι, Ἱερομόναχοι, Μοναχοί, Εὐγενέστατοι Πρόκριτοι ἐντόπιοι καὶ ξένοι καὶ λοιποὶ πάντες εὐλογημένοι χριστιανοὶ τῆς θεοσώστου ταύτης πόλεως, χάρις εἴη πᾶσιν ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ, παρ' ἡμῶν δὲ εὐχὴ, εὐλογία καὶ συγχώρησις!

“Ὅλοι κοινῶς γνωρίζετε ὅτι εἰς τὴν κατάστασιν ὅπου εἶναι τὸ φρούριόν μας κατὰ τὸ παρόν, δὲν ἡμπορεῖ νὰ ἀντιπαραταχθῇ καὶ νὰ ἀνθέξῃ εἰς τὴν πρώτην καὶ μόνην ὀρμὴν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐνεδυναμώθη πολὺ τώρα μὲ τὸν ἐρχομὸν τῶν Ἀράβων καὶ μολοντί ὅλον τὸ στρατιωτικὸν μας ἀπὸ μεγάλον ἕως μικροῦ εἶναι πρόθυμον νὰ πολεμήσῃ καὶ τώρα καθὼς καὶ προτῆτερα, μὲ πατριωτισμὸν μέγαν, διὰ τὸ σεσασθρωμένον φρούριόν μας ἔχει ὑπεροψίαν μὴν εἰσχωρήσῃ ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ κανὲν τῶν κρημνισθέντων μερῶν τοῦ φρουρίου (ὃ μὴ γένοιτο) καὶ ἔσται ἡ ἐσχάτη πλάνη χείρων τῆς πρώτης.

“Ὅθεν ὡς ἀρχιερεὺς ταπεινός, ὅπου εὐρέθην ἐδῶ καὶ ἐκινδύνευσα μαζύ σας, ὡς τὸ ἤξεύρετε, κατὰ χρέος σᾶς συμβουλεύω αὔριον, μετὰ τὸ τέλος τῆς θείας λειτουργίας, οἱ μὲν ἱερεῖς, ἱερομόναχοι καὶ μοναχοὶ νὰ συναχθῆτε εἰς τὴν κατοικίαν μου ὅλοι διὰ νὰ πηγαίνωμεν εἰς τὴν μεγάλην τάμπιαν, οἱ δὲ πρόκριτοι ἐντόπιοι καὶ ξένοι μὲ ὅλον τὸν λαόν, χωρὶς νὰ φροντίσουν καφέδες καὶ ρακία, νὰ τρέξουν εἰς τὴν ἰδίαν τάμπιαν μὲ ὅλην τὴν προθυμίαν, ὃ μὲν μὲ τσαπί, ὃ δὲ μὲ φτιάρι καὶ ἄλλος μὲ καλάθι ὅποιος ἔχει, καὶ νὰ δουλεύσωμεν ὅλοι μὲ πατριωτισμὸν καθὼς καὶ ἄλλοτε, διορθώνοντες αὐτὴν τὴν τάμπιαν ἢ καὶ ἄλλην κρημνισμένην διὰ νὰ ἰδῇ τὸ στρατιωτικὸν μας καὶ τὴν ἀπὸ μέρους μας δυνατὴν προθυ-

28. Ἀ ν ν ἰ ν ο υ Μ., Ἱστορικὰ σημειώματα, Ἀθήναι 1925, σελ. 189 ἐξ. - Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. ΙΣΤ', σελ. 424.

29. Πρβλ. Φ ρ α ν τ ζ ῆ, ἐνθ' ἄνωτ., τόλ. Δ', σελ. 418.

μίαν καὶ δούλευσιν καὶ νὰ διπλασιάσῃ τὸν πατριωτισμὸν καὶ ἡρωϊσμὸν τοῦ, ὅστις βέβαια θέλει μᾶς ἀπαλλάξει καὶ ἀπὸ τοῦτον τὸν κίνδυνον, ὡς καὶ ἀπὸ τοῦς ἄλλους, μὲ τὴν δύναμιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ. Ἄν ὅμως δὲν ἀκούσῃτε τὴν Ἀρχιερατικὴν συμβουλὴν μου, καὶ μερικοὶ μὲν πηγαίνουν εἰς τὴν τάμπιαν χωρὶς ὄρεξιν, ὡς εἰς ἀγγαρεία, ἄλλοι δὲ κρυφθοῦν εἰς τὰ σπίτια των, καὶ ἄλλοι πηγαίνουν εἰς τὰ ἰδικὰ των ἐντερέσια μὴδὲν λογιζόμενοι τὸν προφανῆ τῆς πατρίδος κίνδυνον· ἐκείνους ὅπου ἄκουσαν τὴν συμβουλὴν μου ὁ Θεὸς νὰ εὐλογῆσῃ αὐτοὺς τε καὶ τὰς οἰκογενεῖας των· ἐκείνους δὲ ὅπου κάμουν παρακοὴν καὶ δὲν πηγαίνουν εἰς τὴν μεγάλην τάμπιαν εὐθὺς μετὰ τὴν λειτουργίαν, τοὺς καταρῶμαι ἐκ βάθους ψυχῆς αὐτοὺς τε καὶ τὰς οἰκογενεῖας των (ἐκτὸς γερόντων, γραιῶν, γυναικῶν, ἀνικάνων, παρθένων καὶ ἀνηλίκων παιδιῶν), ὡς ἀναξιόους τῆς ἐλπίζομένης ἐλευθερίας καὶ ἀναισθήτους τῆς περιστάσεως αὐτῆς τῆς φρικώδους.

Ἀκούσατε λοιπὸν ἅπαντες τὴν συμβουλὴν μου τὴν Ἀρχιερατικὴν διὰ νὰ λάβητε εὐλογίαν καὶ ὄχι κατάραν, νὰ λάβητε τὸν ἔπαινον παρὰ τῶν ἀνθρώπων.

1825 Δεκεμβρίου 19 Μεσολόγγιον,

† Ὁ Ῥωγῶν Ἰωσήφ καὶ ἐν Χριστῷ εὐχέτης πάντων Ὑμῶν»³⁰.

Τοιοτοτρόπως ἐργαζόμενοι καὶ ὡσπερ λέοντες³¹ μαχόμενοι, ἀντέκρουον ἐπιτυχῶς τὰς ἀλλεπαλλήλους καὶ λυσσώδεις ἐφόδους τῶν βαρβάρων. Τὸ δὲ Μεσολόγγιον, ἡ θεοφρούρητος πόλις, παρέμενεν ἀπόρθητον φρούριον.

7. Ἀτυχῶς ὅμως! Ὅ,τι ἤτο πάντῃ ἀδύνατον εἰς τοὺς ἀπίστους ἀγαρηνοὺς, ἐπέτυχεν ὁ λιμός, ἡ πείνα, ὅπως τοῦτο κατορθωτὸν ποιήσῃ, τ.ἔ. τὴν τοῦ Μεσολογγίου καταστροφὴν!

Ἡ πολιορκία παρετείνετο καὶ ὄλοεν καὶ περισσότερον συνεσφίγγετο, τῶν ἡμετέρων μὴ δυνηθέντων, ἵνα διασπάσῃ τὸν κλοιὸν πρὸς ἀνεφοδιασμὸν εἰς πολεμοφόδια καὶ τροφὰς τῶν ἐλευθέρων πολιορκημένων.

Συνεπῶς ἐκάμφθη — δεδικοιολογημένως — τὸ ἠθικὸν αὐτῶν, οὗ ἕνεκα, ἐξ ἀδηρίτου ἀνάγκης, ἐτέθη ἐπὶ τάπητος τὸ θέμα τῆς ἐξόδου.

Εἰς τὰ γενόμενα, πρὸς ὀργάνωσιν ταύτης, πολεμικὰ συμβούλια τῶν ὀπλαρχηγῶν ὁ Ῥωγῶν Ἰωσήφ λαμβάνει ἐνεργότατον μέρος, ὑποδεικνύων τὰ

30. Ἀφεντὰ κη, Ν., ἐνθ' ἀν., σελ. 63-64.-Κοκκίνοῦ Δ., Ἡ ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, τόμ. Θ', Ἀθήναι 1959, σελ. 340-341.

31. Ὁμολογία αὐτῶν τούτων τῶν πολιορκητῶν Ἰμβραήμ-Κιουταχῆ· «Ὁ Ἰμβραήμ ἀπελπίσας ἵνα μόνος καταβάλῃ τὸ Μεσολόγγιον ἕνεκα τῆς ἀνδρείας τῶν πολιορκουμένων προσεκάλεσε τὸν Κιουταχῆν, ὅπως ἐκ κοινοῦ ἐξακολουθήσῃσι τὴν πολιορκίαν εἰπών· οἱ μαχόμενοι ἐν τῷ Μεσολογγίῳ δὲν εἶναι ἄνθρωποι, ἀλλὰ λέοντες» ἐπιθι: Γ. Κρέμμου-Α. Πολυζωΐδου, Νεωτάτη γενικὴ ἱστορία, τόμ. Δ' (συμπληρωματικός), ἐν Ἀθήναις 1890, σελ. 881.

προσῆκοντα εἰς τὴν περίστασιν, ἅπερ καὶ υἰοθετήθησαν παρὰ πάντων, ὡς ὑποδείξεις πρακτικῶς ἐφαρμόσιμοι καὶ κατὰ πάντα συνεταιί.

Εἰς ἓν καὶ μόνον σημεῖον ἤτο ἀνένδοτος: νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸν ἐχθρόν, ἐγκαταλείποντες τὸν ὑπὲρ πάντων ἰ. Ἄγῶνα.

“Ὅταν, κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1826, ὁ Ἰμβραῆμ ἐζήτησε τὴν παράδοσιν τοῦ Μεσολογγίου διὰ συνθηκολογήσεως τῆς ἐν αὐτῷ φρουρᾶς, καὶ ἐζητήθη ἡ γνώμη αὐτοῦ παρὰ τε τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, «θ ἄ ν α - τ ο ς μ ἔ τ ἄ ὄ π λ α εἰ ς χ εῖ ρ α ς»! ἀπήντησε³², ὅπερ συγκεκινημένοι καὶ οὔτοι ἤκουσαν καὶ ἐδέχθησαν, ἀντὶ προδοσίας, ἀποκριθέντες ἐγγράφως εἰς τὸν πορθητὴν· «ἀποθνήσκομεν, ἀλλὰ δὲν προσκυνοῦμεν· ὀκτῶ χιλιάδες αἱματωμένα ἄρματα δὲν παραδίδονται. Θὰ γίνῃ ὅ,τι ἀπεφάσισεν ὁ Θεός»³³.

8. Καὶ ὅτε ἐρρίφθη, τὴν ὑστάτην στιγμήν, ἡ ἰδέα παρὰ τῶν στρατιωτικῶν ἐν συμβουλίῳ καὶ υἰοθετήθη ὡς ἀπόφασις, καίπερ «σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπος», νὰ θανατωθῶσιν ἅπαντα τὰ γυναικόπαιδα (!) πρὸ τῆς ἐξόδου, ἵνα μὴ, κατ’ αὐτὴν, διὰ τῶν κλαυθμῶν καὶ φωνασκιῶν αὐτῶν καταπροδοθῶσι καὶ πάντες οὕτω παρὰ τοῦ ἐχθροῦ κατασφαγῶσι, ὁ μόνος, ὅστις «ἐν τῷ ἄμα» ὑψωσε τὸ πελώριον ἀνάστημα αὐτοῦ, ἐρωμένως ἀντιταχθεὶς εἰς τὸ μελετώμενον ἔγκλημα, ὡς πατὴρ φιλόστοργος καὶ προστάτης τῶν ἀδυνάτων, ἤτο ὁ Ἐπίσκοπος τῶν Ῥωγῶν.

«Ἐν ὀνόματι τῆς ἀγίας Τριάδος, ἐβροντοφώνησε, εἶμαι Ἀρχιερεὺς, ἀν τολμήσητε νὰ πράξετε τοῦτο, πρῶτον θυσιάσατε ἐμένα! Καὶ σᾶς ἀφήνω τὴν κατάραν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ ὅλων τῶν Ἀγίων, καὶ τὸ αἷμα τῶν ἀθῶων νὰ πέσῃ εἰς τὰ κεφάλια σας!»). Ταῦτα ἐδήλωσε κατηγορηματικῶς καὶ καθίσας «ἄρχισε νὰ κλαίῃ»³⁴.

Ἡ ἀδάμαστος καρδία τῶν γενναίων πολεμαρχῶν τοῦ Μεσολογγίου ἐκάμφθη πρὸ τῆς τοιαύτης κεραυνοβόλου παρεμβάσεως. Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, εἰς ὄν καὶ μόνον ἐπίστευον καὶ ἠλπίζον, τὰ πυρίκαυστα δάκρυα καὶ ἡ αὐτοθυσία τοῦ γενναίου Ἐπισκόπου, συνετέλεσαν, ὥστε νὰ ματαιώσουν διὰ μιᾶς τὴν ὄντως

32. Γ ο ὄ δ α Α., ἐνθ’ ἄνωτ., τόμ. Β’, σελ. 267.

33. Τ ρ ι κ ο ὄ π η Σ π., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, τόμ. Γ’, ἐν Ἀθῆναις 1888, σελ. 253. - Πρβλ. Κ ρ ἔ μ ο υ, ἐνθ’ ἄνωτ., σελ. 883: «Δὲν ἐλπίζαμεν ποτὲ νὰ σᾶς περάσῃ μιὰ τέτοια φαντασία, ὅπου ὀκτῶ χιλιάδας ἄρματα αἱματωμένα νὰ τὰ ζητήσετε καὶ νὰ σᾶς τὰ δώσωμεν μὲ τὰ χέρια μας, τὰ ὁποῖα ἄρματα συμφωνοῦν μὲ τὴν ζωὴν. Ὅθεν, καθὼς βλέπομεν τὸν σκοπὸν μας καὶ τὴν ἀπόφασιν ὅπου ἔχομεν ἡμεῖς, νὰ γίνῃ ἐκεῖνο ὅ,τι ἀπεφάσισεν ὁ Θεός, τὸ ὅποιον δὲν τὸ ἤξεύρετε οὔτε ἡ ὑψηλότης σας οὔτε ἡμεῖς καὶ ἄς γίνῃ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ».

34. Ἀ φ ε ν τ ἄ κ η Ν., ἐνθ’ ἄνωτ., σελ. 71. - Κ α σ ο μ ο ὄ λ η Ν., Ἐνθυμήματα στρατιωτικά, τόμ. Β’, Ἀθῆναι, σελ. 253, ὄρα: Δ ἰ π τ υ χ α, ἐνθ’ ἄνωτ., σελ. 48.

σκληρὰν καὶ φοβερὰν ταύτην ἀπόφασιν³⁵. Ἐπομένως, ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς ἔγινε δεκτόν, ὅπως συνακολουθήσῃ κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν ἐκείνην ἔξοδον, ἥτις καὶ συνετελέσθη τὴν δευτέραν μεταμεσονύκτιον ὥραν τῆς 10ης Ἀπριλίου 1826³⁶. Εἶναι δὲ λίαν συγκινητικὰ τὰ ὅσα διασφίξει ὁ ἱστορικὸς περὶ τῶν προηγηθέντων τῆς ἐξόδου: (ὕπὸ τὸν ἦχον τῶν κωδῶνων τῆς ἐσπερινῆς ἀκολουθίας, μετὰ βραχεῖαν παρηγόρον προσλαλιὰν τοῦ Ῥωγῶν ἐπισκόπου Ἰωσήφ περιστοιχιζομένου ὑπὸ πάντων τῶν κληρικῶν περὶ σωτηρίας τῶν ψυχῶν τῶν ἀγωνιζομένων ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, ἐτελέσθη οἶονεὶ μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν πεσόντων προμάχων τοῦ Μεσολογγίου καὶ παράκλησις ὑπὲρ ὑγείας καὶ σωτηρίας τῶν ἐπιζώντων. Οἱ πλεῖστοι δὲ καὶ ἐξωμολογήθησαν καὶ ἐκοινώνησαν τῶν ἀχράντων μυστηρίων καὶ παρεσκευάσθησαν κατὰ πάντα εἰς θάνατον καθάπερ ποτὲ ἐν βαθείᾳ νυκτὶ οἱ τριακόσιοι ἐν Θερμοπύλαις ὑπὸ τοῦ ἱερέως Μεγιστίου τοῦ Ἀκαρνᾶνος. Κατὰ δὲ τινὰς καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία ἐψάλη καὶ μάλιστα, ὅτε ὁ Ῥωγῶν Ἰωσήφ ἔνδακρυς καὶ ἐν λυγμοῖς ἐντόνως ἤρξατο ψάλλον τὸ τροπάριον «Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν», πάντες ἀνελύθησαν εἰς δάκρυα καὶ πανταχοῦ ἤκουε τις· «Συγχῶρα με καὶ ὁ Θεὸς συγχωρέσει»³⁷.

ε) ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΝ ΤΕΛΟΣ.

1. Ἄλλ' ὁ «πολεμιστής», ὡς παρὰ τοῦ ἱστορικοῦ Κοκκίνου χαρακτηρίζεται, Ἐπίσκοπος Ἰωσήφ εἶχεν ἀποφασίσει, ὅπως μὴ ἐγκαταλείψῃ τὸ θρυλικὸν κάστρον τοῦ Μεσολογγίου. Ἐντὸς αὐτοῦ θὰ παρέμενον, κατ' ἀνάγκην, οἱ ἀσθενεῖς, οἱ γέροντες, οἱ βαρέως τραυματισμένοι μαχηταί, οἵτινες πάντες ἔδει νὰ ἔχωσι ποιὰν τινὰ παρηγορίαν. Ἐσκέφθη δ' ὅτι «ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων». Εἰς τὴν περίστασιν δὲ ταύτην ἐθεώρει, ὅτι δι' αὐτὸν ἦτο τῷ ὄντι «τὸ ἀποθανεῖν κέρδος»³⁸, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι «εἶχεν ἀχθῆ μέχρι τῆς ἀποφάσεως τῆς ὑπερτάτης προσφορᾶς διὰ τὸν ἀγῶνα... μολονότι γέρων ἤδη καὶ ἔχων τὸ ἀξίωμα τοῦ βουλευτοῦ, ἡμποροῦσε νὰ εἶχε φύγει» πρὸ πολλοῦ. Ἐντεῦθεν, εἶχε τὸ ψυχικὸν σθένος νὰ ὑπο-

35. «Μὲ ταῖς κατάραις τοῦ Ἀρχιερέως Ἰωσήφ καὶ παρατηρήσεις ἐμπόδισε τὴν ὁρμὴν τῶν ἀξιωματικῶν, καὶ οὕτως ἄρχισαν νὰ σκέπτονται πῶς (ἄλλως) δύνανται νὰ προφυλαχοῦν ἀπὸ τὰ αἴτια τῆς (ἐνδεχομένης) προδοσίας» (ἕρα, ὡς ἀνωτέρω).

36. Τὸ περὶ τῆς ἐξόδου σὺ μ φ ν ο ν, τὸ ὑπογραφὲν ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς Μεσολογγίου, καὶ τὸ ὅποιον ἄρχεται διὰ τῆς φράσεως «Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος», ἐγράφη μὲν ὑπὸ τοῦ Κασσομούλη, ἀλλὰ καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Ἐπισκόπου τῶν Ῥωγῶν Ἰωσήφ (Κοκκίνου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 400-402). Πρὸβλ. Καραολίδου Π., Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1925, σελ. 699-700. - Παπαρρηγόπουλου Κ., Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. ΣΤ', α, σελ. 167-168. - Τριχοῦπη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 238 ἐξ. - Χέρτσβεργ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 52 ἐξ.

37. Κρέμου Γ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 889-890.

38. Ἰωάν. ι', 11. 15. Φιλίπ. α', 21.

σχεθῆ πρὶν κατηγορηματικῶς, ἐνώπιον πάντων, (να μείνη πρὸς παρηγορίαν τῶν πληγωμένων καὶ ἀρρώστων καὶ νὰ συναποθάνη)³⁹.

2. Ἐμεινεν, ὡς ἐκ τούτου, μετὰ τοῦ γέροντος προκρίτου Χρήστου Καψάλη, ἔχων εἰς τὸ πλευρὸν αὐτοῦ τὸν ἐμψυχωμένον Πρωτοσύγκελλον Γεράσιμον τὸν Ζαλογγίτην, ἠρωϊκῶς ἀγωνισάμενον εἰς ἅπαντα τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ πεσόντα ἐν τέλει εἰς τὸν Ἀνεμόμυλον. Καὶ πάντες οὗτοι, οἱ ὀλιγάριθμοι ἀλλ' ἐνδοξοὶ ἥρωες, προασπισταὶ τοῦ Μεσολογγίου, μετὰ τοῦ Ἱερέως Ἀδαμαντίου τοῦ Σουλιώτου, ἔγραψαν σελίδας δόξης καὶ ὑπερόχου μεγαλείου κατὰ τὰς τελευταίας ἱστορικὰς καὶ συγκινητικὰς στιγμὰς τῆς ἱερᾶς Πόλεως. Διότι, ὁ Καψάλης, μετὰ τῶν γυναικοπαίδων — τῶν εἰς τὸ κάστρον λόγῳ συγχύσεως κατὰ τὴν ἔξοδον ἐπανακαμφάντων — εἰς τὴν ἦν ἐπυρπόλησεν ὁ γέρον, ἀναφωνῶν τὸ «μνήσθητί μου, Κύριε» πυριτιδαποθήκην, ἀνετινάχθησαν! Ὁ δὲ Ἱωσήφ καὶ Κοζύλης ἀρνούμενος καὶ τὴν ὑστάτην στιγμὴν, ὅπως διαφύγη καὶ σωθῆ, ἀπεσύρθη μετ' ὀλίγων μαχητῶν καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὴν νησίδα τοῦ Ἀνεμόμυλου. Ἐκεῖθεν ἔδωκε τὰς τελευταίας ἀπεγνωσμένας κατὰ τοῦ ἐχθροῦ μάχας καὶ τελικῶς, ὅτε ἀπέλιπε πᾶσα ἐλπίς, εἰπὼν «Ὁ δὲ Κύριος ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ νόμου, εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσει», ἔθεσε πῦρ εἰς τὴν πυρίτιδα⁴⁰. Καὶ τότε ἀπὸ τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, ἀπὸ τὸν βυθὸν τῶν φλογῶν, ἐξεχέοντο στρόβιλοι ψυχῶν, πιπτουσῶν εἰς τὴν ἄβυσσον ἢ ἰσταμένον εἰς τοὺς οὐρανοὺς⁴¹.

3. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἰωσήφ δὲν ἐξεμέτρησεν οὕτως, βιαίως, τὸ ζῆν. Ἀνεσύρθη ἐκ τῶν ἐρειπίων αἰμόφυρτος, ἡμίκαυστος. Οἱ ἀντίχριστοὶ ἀγαρηνοί, οἵτινες ἐγνώριζον καλῶς τὴν ἐν Μελοσογγίῳ καὶ ἀλλαχοῦ πολεμικὴν δραστηριότητα αὐτοῦ, διψῶντες ἐκδίκησιν, ἐν μέσῳ ἀλαλαγμῶν καὶ βαναυσοτήτων

39. Γ ο ὄ δ α Α., ἐνθ' ἀν., τόμ. Β', σελ. 267. - Κοκκίνοῦ Δ., ἐνθ' ἀν., σελ. 341.

40. Συνοδινοῦ Πολυάρπου, (ἀποθ. Μητροπολίτου Μεσσηνίας), Οἱ ἀγῶνες τοῦ Ἑλληνικοῦ Κλήρου ὑπὲρ τῆς Πατρίδος καὶ τῆς Ἐλευθερίας, ἐν Ἀθήναις 1930, σελ. 11. Ὁ Τρικούπης (ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 263) καὶ ὁ Μ. Οἰκονόμου (Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας ἢ ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγῶν, ἐν Ἀθήναις 1873, σελ. 613) ἰσχυρίζονται, ὅτι ὁ γενναῖος Ἰωσήφ, ὁ καθ' ὅλην τὴν πολιορκίαν διακριθεὶς διὰ τὸν ἔνθερον πατριωτισμὸν του, προθέμενος μὲν νὰ συνεχέσθῃ καὶ φθάσας ἐπὶ τοῦ τείχους, ἀλλὰ μὴ προφθάσας νὰ ἐξέλθῃ, διότι εἰσῆρχοντο ἤδη οἱ ἐχθροὶ παρὰ τινι πύλῳ πυρίτιδος ἰστάμενος, περικυκλωθεὶς καὶ πῦρ εἰς τὴν πυρίτιδα δοὺς ἐκάη καὶ ἡμίκαυστος, καίμενος, ἀπετιμήθη τὴν κεφαλὴν. Ὡσαύτως καὶ ὁ Κόκκινος (ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 404, 409) διατείνεται, ὅτι ὁ Χρ. Καψάλης μετέβη εἰς τὸν Ἀνεμόμυλον, ὃν καὶ ἀνετίναξε. Πιθανωτέρα πάντως εἶναι ἡ ἐκδοχὴ, ἣν ἀκολουθοῦμεν, καθ' ὅτι περισσότερον πραγματικὰ καὶ φυσιολογικὰ φαίνονται τὰ γεγονότα.

41. Ἀφεντὰ κη Ν., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 79.-Πρβλ. Ἐὐαγγελάτοῦ Χρ., Τὸ Μεσολόγγιον, ἐν «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ», τόμ. ΙΣΤ', σελ. 960.

ἤρχισαν νὰ τὸν μαστιγώνουν καὶ κακοποιοῦν. Καὶ μετὰ ταῦτα, στήσαντες ἀγχόνην ἐπὶ τοῦ Ἀνεμομόλου, ἀνεβίβασαν ἐπ' αὐτῆς τὸν πολιδὸν καὶ ἡρωϊκὸν Ἱεράρχην, παραδόντες αὐτὸν εἰς τὸν ἀτιμωτικὸν αὐτὸν θάνατον. Πλὴν ἐκεῖνος δι-
τήρησε πλήρη αὐτοκυριαρχίαν, ἀκεραίαν τὴν τῆς συνειδήσεως ἡρεμίαν, ἐπὶ τῇ ἀψευδεῖ πληροφορίᾳ, ὅτι ἔναντι τοῦ Ἁγίου Θεοῦ καὶ τῆς φιλάτης Πατρίδος ἐπετέλεσε πλήρως τὸ ἱερώτατον αὐτοῦ καθῆκον, τοῦθ' ὅπερ εἶχεν ἤδη ἀναγνω-
ρίσει καὶ δὴ ἐγγράφως διὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Ὀρθοξείας, ὑπουργοῦντος τοῦ Ἐπισκόπου Δαμαλῶν Ἰωνᾶ, καὶ εἶχεν ἀπευθύνει αὐτῷ (Μάρτιος 1825) τὴν εὐχαριστίαν καὶ εὐγνωμοσύνην τοῦ Ἔθνους⁴². Ἀπέβλεπεν ὅμως, ὡς Ἀρχιε-
ρεὺς, ἰδιαίτατα πρὸς τὴν ἐκ Θεοῦ, ὡς δικαίου Κριτοῦ καὶ μισθαποδότου, δι-
καίωσιν ἐν τῇ αἰωνίᾳ Πατρίδι, ἔνθα «τὸν τῆς δικαιοσύνης στέ-
φανον»⁴³ ἐπιφυλάσσει διὰ πάντα τίμιον ἀγωνιστὴν ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πα-
τριδος, ὑπὲρ ὧν καὶ οὗτος ἐγένετο «πιστὸς ἄκριθανάτος»⁴⁴.

Ἐπίλογος.

Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος περίσεμνος Ἱεράρχης Ῥωγῶν καὶ Κοζύλης Ἰωσήφ ἀπεδείχθη, ἔργῳ τε καὶ λόγῳ, ὑπεράξιος ἐκπρόσωπος, σεπτὴ εἰκὼν, τοῦ ἀρχι-
ποίμενος καὶ ἀγωνοθέτου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀντάξιος δὲ κατὰ πάντα καὶ τῆς
φιλάτης ἡμῶν Πατρίδος θεράπων καὶ ταγός.

Δικαίως, ἄρα, ἡ μορφή αὐτοῦ διασφίζεται περίλαμπρος, αἰεὶ ζῶσα, εἰς τὸ
πάνθεον τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς ἀθανασίας. Πάνυ ἀξίως δ' ἐθαυμάσθη παγκο-
σμίως καὶ δι' ἐγκωμίων ὑμνήθη, μάλιστα δὲ διὰ τῆς μούσης τοῦ διασήμου τῆς
Γαλλίας ποιητοῦ Βίκτωρος Οὐγκώ. Καὶ διὰ παντὸς γεραίρεται ὁ Ῥωγῶν καὶ
Κοζύλης Ἰωσήφ, ὡς ἐξέχουσα, ἐκ τῶν κορυφαίων, ἡγετικὴ ἱεραρχικὴ φυσιο-
γνωμία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὡς πρωτόπóρος καὶ ἰδανικὸς ἀγωνιστής,
ὡς ἀποτελεσματικὸς ἐμψυχωτής, ὡς ἀλοκαύτωμα ἡρωϊσμοῦ καὶ αὐταπαρνή-
σεως».

42. Κωνσταντ. Οἰκονόμου, Τὰ Σφζόμενα, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 38-39.

43. Β' Τιμοθ. δ', 8.

44. Οὕτω, προσήνεγκεν ὁ Ἰωσήφ ἑαυτὸν ὀλοκαύτωμα ἐν Μεσολογίῳ, τὸ ὅποιον —
κατὰ τὸν ποιητὴν—«τὸ ράσο τοῦ Δεσπότη του φορεῖ, γιὰ σάβανό του» ἐπιθι: Ἀποκ. β',
10.—Μπαλάνου, Αἱ περὶ τοῦ Ἔθνους θυσίαι, ἐνθ' ἄνωτ., «Ἡμερολ.» ἔτ. 1923, σελ.
189. — Πρβλ. Χ. Γ. Εὐαγγελάτου, Ἰωσήφ ὁ Κοζύλης καὶ Ῥωγῶν, ἐν «Μεγάλῃ
Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τόμ. ΙΓ', σελ. 407. — Παπαδόπουλου Χρυσοστό-
μου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν (†), Ἡ Ἑκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ 1900ῇ ἐπετείῳ τῆς
ιδρύσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἐν «Θεολογίᾳ», ἔτ. ΚΔ' (1953), σελ. 17. —
Παπαρηγόπουλου, Ἱστορία, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 16.